

El castell-palau d'Ondara. A la llum de l'arqueologia d'urgència

JOSEP ANTONI AHUIR DOMÍNGUEZ · CARLES JUAN FUSTER

josepahuir6@gmail.com · carlesj71@gmail.com

RESUM: En aquest article volem presentar els resultats de la intervenció duta a termini en abril i maig de 2018 al centre històric d'Ondara. Gràcies al control del enderroc d'una casa i al seguiment arqueològic de la nova construcció hem pogut conèixer molt millor com era el castell-palau d'Ondara, fins ara sols conegut per les fonts documentals i algunes suposicions arquitectòniques.

PARAULES CLAU: castell, palau, Ondara, feudal, Marina Alta.

ABSTRACT: At this article wants to present the results of the intervention taken on credit in April and May of 2018 at the historic centre of Ondara. Thanks to the control of the demolition of a home and at the archaeological follow-up of the new building have been able to meet much better how was the castle-palace of Ondara, up to now only met for the documentary fonts and some architectural assumptions.

KEY WORDS: Castle, palace, Ondara, feudal, Marina Alta.

Introducció. Marc geogràfic

El municipi d'Ondara, on es situa la excavació (castell-palau d'Ondara), se situa en una posició estratègica a 37,82 m s. n. m., dominant una xicoteta vall fèrtil creuada per un riu de cabal irregular, l'Alberca o riu Verd.

El centre del poble està ubicat sobre un tossalet format per pedra i tap, creant una base consistent per les edificacions posteriors, sal i com hem pogut documentar a l'excavació.

Geogràfica i històricament ha format part de l'àrea d'influència de la ciutat de Dénia, en les diferents èpoques.

Aquí podem citar al investigador Mikel de Epalza (1994: 9), que ens diu:

Es evidente que Ondara es más céntrica, geográficamente hablando, dentro de su comarca natural, concepto que en época árabe designa el territorio que se puede abrazar con una mirada, es decir, el espacio rodeado de montañas y por el mar. Pero Denia, con el tiempo, demuestra una gran importancia militar y marítima. Su castillo era más fácil de defender en tiempo de guerra que el de Ondara [...] y de comercio hacen de su puerto un centro importante de comercio intercambio de mercancías. Finalmente, la nueva dinastía de los reyes de Denia, de origen sardo, tenía muchos intereses marítimos. Todo eso, y el saqueo de la ciudad de

Ondara, que mostró su vulnerabilidad a los ataques de fuera, explican porqué se tuvo que ceder a la vecina Denia la capitalidad comarcal y regional que mantuvo durante tres siglos.

El món islàmic a Ondara i la Marina Alta

La història d'al-Àndalus començà amb la conquesta iniciada a l'any 711 per tropes provinents del nord d'Àfrica, fonamentalment berebers recentment islamitzats sota el comandament de la minoria àrab. En poc temps controlen la major part de la Península.

La resistència s'organitza en la cornisa cantàbrica en torn al futur regne d'Astúries i a la zona pirinenca sota el recolzament del poderós regne franc, que organitza la denominada Marca Hispànica. Al segle XI l'avanç des d'estos petits nuclis ha sigut considerable, conformant-se una sèrie de regnes cristians al nord, mentre el sud musulmà, en retrocés, es fragmenta en regnes de taifes després de la desfeta del califat de Còrdova.

Del segle XI en avant els almoràvits i els almohades emprengueren la conquesta dels territoris islàmics de la Península i intentaren fer front a l'expansionisme cristià mitjançant la construcció de noves fortificacions i el sotmetiment dels regnes de taifes. Van haver de combatre no només contra les tropes cristianes, sinó també contra els particularismes locals hispano-musulmans, de tal forma que a vespres de la conquesta cristiana el territori del šharq al-Àndalus es trobava de nou fragmentat.

Les primeres referències a les nostres terres es refereix a ell com Balad Balansiyya, mentre que la ciutat de València és coneguda com a madina. La repoblació i reconstrucció de la zona no comença fins el segle X, amb el sotmetiment al poder d'Abd al-Rahmán III de Còrdova en el 924. Estava poblada de nombroses alqueries depenent d'un poder central que canviava contínuament. Als moments previs a la conquesta cristiana els poders constituïts en continu procés d'enfrontaments i aliances eren els regnes de Múrcia, València, Xàtiva i Dènia. La taifa de Dènia arranca a l'any 1010, després de la caiguda del califat de Còrdova i va passar per diverses vicissituds històriques. A l'època prèvia a la conquesta es veia reduïda a un petit territori a la Península i no conservava les Illes Balears sota el seu domini; era però un territo-

ri ric agrícola, tant pels cultius de regadiu com pels de secà, i el seu port tenia un gran dinamisme.

Els territoris que corresponen a l'actual comarca de la Marina Alta pertanyien al regne taifa de Dènia. Són nombroses les alqueries i les torres de defensa, signe d'un moment d'instabilitat produït per la continua pressió dels puixants regnes cristians, que en un procés militar, encoratjat per l'expansionisme econòmic del sistema feudal, desitjaven l'expansió cap al sud. Estes alqueries i torres, molt nombroses a la comarca, depenien en ocasions del recolzament i control de recintes fortificats, que arranquen en molts casos de l'època almohade i fins i tot de la califal.

Als territoris d'al-Àndalus l'alqueria es referia a petites comunitats rurals, que dependents d'una autoritat central, explotaven i ocupaven densament el territori i s'administraven de forma independent en els aspectes bàsics de la vida. En el cas d'Ondara està clara la presència d'una alqueria, però no s'ha pogut documentar l'existència de cap torre ni si esta, en cas d'existir, ocupava el solar del posterior castell-palau, d'època cristiana (Miralles, 2013).

El castell-palau d'Ondara: principals paral·lels al País Valencià

El castell-palau d'Ondara pertany a un tipus típic al País Valencià a època baix-medieval. Consta de quatre torres als angles, units per murs defensius, que poden formar part d'ales interiors amb estances, de servei a la part inferior i nobles al pis superior.

Els principals paral·lels que hui dia encara romanen en peu són Albalat dels Sorells, Albalat dels Tarongers, Lutxent, Forna i Alaquàs. Es troben restaurats i, en alguns casos, amb criteris historicistes desafortunats.

Albalat dels Sorells. Cronologia: XV i XVI, amb antecedents del segle XIV. Presenta planta rectangular, amb torres de 4 pisos als cantons, de 22 m cada costat i un total de 484 m de planta. La única torre original és la del sud-est, mentre les altres són reconstruccions del segle XIX. Té 13 m d'altura, 18 a les torres, i es troba decorada amb arqueries i finestres trilobulades gòtiques, no totes originals. L'entrada compta amb arc de mig punt, escala monumental al pati i sostres simples de tradició gòtica valenciana i cobertes de teula valenciana cap a l'exterior.

FIGURA 1. Castell de Fornà. Josep Ahuir.

Albat dels Tarongers. La seua construcció abasta del XIV al XV. És el millor exemple de castell-palau gòtic valencià. De propietat particular, es troba en perill de ruïna. La seua planta és de 460 m². Comptava amb sala noble, cavallerisses, almàssera, sales... Tal i com era habitual, comptava amb accés d'arc de mig punt, en este cas per una barbacana avançada.

Llutxent. En 1325 comença la seua construcció i en 1525 pateix la primera reforma d'importància, per la qual cosa presenta finestres gòtiques i renaixentistes. L'accés s'efectua per un arc de mig punt, cap al pati. Compta amb dues plantes als cossos i a tres de les torres, i una planta de 756 m². El seu aspecte original devia de ser molt semblant al de Fornà.

Fornà. Es un castell fortificat, situat al terme municipal de l'Atzúvia, al costat de l'antiga alqueria, hui lloc de Fornà. Presenta quatre torres amb pati central, on es situa l'escala al pis superior, on trobem la sala noble i la capella. Presenta dos aljubs. Segons la historiografia ocupa o reforma una torre islàmica anterior. Actualment, es pensa que es una construcció feudal del segle XV reformada en èpoques posteriors. El situariem dins del gòtic civil valencià. Presenta pintures murals amb escenes de vaixells, cavallers i animals. A l'exterior té diferents graffitis de tema mariner (fig. 1).

Alaquàs. És el més imponent de tots els descrits, amb una planta de 1514 m², unes torres de 5 plantes d'altura, amb uns imponents 25 m d'alçada, i un enorme pati central, al que s'accedeix des del característic arc de mig punt. El castell original tenia 4 plantes d'altura, encara que l'última, destinada a graners i dependències pel servei, es troba enderrocada a l'actualitat.

Restes físiques i proposta de localització: abans de la intervenció: la proposta de Josep Ivars i altres investigacions documentals

Segons la proposta de l'arquitecte especialista en patrimoni Josep Ivars (2014), fins fa poc no teníem cap documentació gràfica del palau d'Ondara, llevat d'alguna foto antiga on es pot veure l'estat de la torre del rellotge i la plaça als anys 60 per la construcció, als segles XIX i XX, de les cases que actualment ocupen el lloc de l'antic castell i han fet que es perga la seua memòria.

Segons la hipòtesis d'aquest autor, de les quatre torres que pensem que tindria el palau, sols queda en peu l'anomenada Torre del Rellotge, encara que reformada. Aquesta torre de planta quadrada, construïda amb maçoneria i amb cantoneres de pedra picada de Xàbia, presenta una tronera d'arc rebaixat a cada planta, i troneres de secció quadrada a cada costat, per a ús d'armes de foc de mà. Per la documentació sabem que va sofrir diverses reformes al segle XVI.

Fins a aquesta intervenció teníem documentats també alguns murs a la part posterior de la torre, encara per estudiar en profunditat.

Amb aquestes restes visibles, la proposta que fa en 2014 Josep Ivars és la d'un castell-palau fortificat amb 4 torres i un pati central, amb una porta i accés cap a la plaça anomenada actualment del Mercat. Quedaria per saber la possible barbacana, que el propi autor deixa a l'aire.

Un altra font que hem utilitzat, és la investigació de Jaume Richart Gomà (2001) que al seu article «Ondara i el seu Castell», ens diu que al lloc d'Ondara i les seues alqueries de Pamis i Vinyals, sumen 120 o 130 llars, 500 veïns aproximadament. Que Ondara tenia pòsit per a l'abastiment del gra, mesquita, hospital, tintoreria i una carnisseria amb porxe situada més cap a amunt del castell, molí i forns ubicats a la plaça, prop del castell a prop d'un edifici anomenat Palau Gran.

Pel document que publica Jaume Richart, sabem que el conseller i protonotari del rei Pere (1376-1383), En Bernat de Bonastre va comprar el lloc de Ondara el 1372 per 6000 lliures als anteriors propietaris Na Jauma de Romaní i al seu fill, En Joan de Vilaragut.

Segons ens deixa entreveure la investigació, el castell estava ja en ruïnes o almenys molt deteriorat i per tant Bernat de Bonastre, el seu nou propietari, tindria que fer algunes reformes.

Així, ens descriu que el castell té una barbana almenada, que inclou una portada de pedra de dos fulles, un pati amb dos habitacions, cuina i una capella. També situa en aquest pati una escala per a pujar a la primera plana, la que anomena noble, amb pilars de pedra i sostre de fusta, on situa tres finestres geminades de pedra picada de Girona, les quals han eixit en la nostra intervenció en el cas de l'àbac del capitell.

L'autor també ens descriu altres zones del palau que esperem en futures actuacions arqueològiques poder documentar.

La intervenció arqueològica de 2018. Confirmació de les hipòtesis i noves troballes

Després de les recents actuacions arqueològiques, a més de les restes ja descrites per Josep Ivars, hem pogut confirmar algunes de les descripcions que se'ns feia a la documentació publicada per alguns investigadors.

Ara, gràcies a la intervenció arqueològica d'urgència hem pogut realitzar el descobriment de dos portalades amb arcs de mig punt de pedra tosca de Xàbia, amb dovelles que presenten diverses marques de pedrapiquer en forma de fletxa, de les quals tenim paral·lels als castells de Dénia, a la Torre del Consell o Santa Bàrbara, en Alacant.

Els objectius de la present intervenció, tant en els treballs baix cota zero com en altura, eren documentar processos i reformes constructives des de la seua fundació fins hui en dia a través de l'estratigrafia i les estructures.

Ens trobem davant d'una excavació que per nivells d'afecció d'obra i actuació arqueològica, característiques del terreny i la pròpia afecció destructiva per part d'ocupacions posteriors del solar corresponent al palau, tant de tipus domèstic (aljubs i elements d'evacuació d'aigües residuals) com industrials/agrícoles (almàssera), no ens permet establir conclusions més enllà de constatar que no s'han trobat restes arqueològiques d'interès baix cota zero. És aleshores l'estudi de la planimetria generada prèviament per altres autors, la identificació de línies fòssils del parcel·lari, la busqueda documental i bibliogràfica i la cerca de pervivències

en altura i elements puntuals, així com la comparació amb paral·lels constructius, el que ens permet aproximar-nos a l'antic palau-castell d'Ondara.

De fet, i de forma prèvia a l'actuació baix cota zero, es va dur a terme la vigilància exhaustiva de les tasques d'enderroc, paralitzant-se els treballs quan s'ha considerat necessari revisar algun parament. És aquest enderroc controlat el que ha permès recuperar materials de cronologia medieval i moderna, entre els quals destaca un àbac d'un capitell de pedra amb el motiu de les roses de Girona, descrit en la documentació històrica, així com dovelles, motlures i carreus reutilitzats (fig. 2).

Cal esmentar que el castell-palau d'Ondara respon a una tipologia molt estesa per les nostres terres, un edifici organitzat en torn a un pati central del que arrancaven les escales que donaven accés a les estances nobles, amb torres cantoneres i que té paral·lels molt evidents en els palaus-castell de Albalat dels Sorells, Albalat dels Tarongers, Llutxent, Alaquàs, Fornà (l'Atzúvia) i Olimbroi (Dénia). Cal indicar que estes tipologies s'adapten en tot cas als materials i tècniques constructives de cada territori i època. Aquestes edificacions parteixen d'un llenguatge inicial fonamentalment gòtic, que es renova a partir de començament del Quatre-cents i que va incorporant elements d'acord als gustos de cada moment en successives reformes i reconstruccions. La combinació d'elements de caràcter militar amb altres civils es característica d'estes construccions, podent establir que «en els edificis bastits durant els segles XIII i XIV, predomina l'aspecte militar, mentre que els dels segles XV i XVI predominen els civils», segons ens explica Josep Ivars.

En el cas concret que ens ocupa, es trobava en peu, fora del solar excavat però dins del perímetre del palau, una torre; coneguda a Ondara com l'actual torre del rellotge, de titularitat municipal. De la seua presència actual es podia inferir l'existència de més torres d'acord amb l'esquema canònic d'estes construccions. Al límit amb l'habitatge situat al seu nord, l'enderroc va traure a la llum un parament que s'estenia per tota la longitud del solar (i probablement més enllà) i que al seu extrem més allunyat del carrer conservava les traces de l'antiga torre que enfrontava a la del rellotge, amb presència de dos envans en altura amb accessos per portes monumentals realitzades mitjançant carreus que conserven marques de picapedrer. Podria haver-se donat altre a la planta baixa, però no s'ha pogut documentar de forma clara i inequívoca.

Donades les dimensions d'este mur, es va optar per realitzar la fotogrametria 3D de tot el llenç per a un posterior estudi dels paraments. Este estudi va permetre diferenciar una sèrie de fases que afectaven al mur des de la seua construcció, així com aventurar esquemes organitzatius del palau, entenent sempre que mentre no es duga a terme l'excavació i estudi de la resta d'habitatges i solars corresponents a l'antic palau-castell d'Ondara, les conclusions han de ser necessàriament esbiaixades.

Cal considerar, seguint una vegada més les investigacions primordials que va fer l'arquitecte Josep Ivars, que la construcció de la residència senyorial en el punt més alt de l'antiga Ondara andalusina necessàriament hauria d'implicar la integració o destrucció de l'antiga torre defensiva quadrada esmentada en el document de donació de sis jovades en Ondara a l'Ordre de la Mercè per part de Jaume I al 1244. És cert que no es donen referències geogràfiques de la situació d'aquesta torre, però si esta correspon efectivament a Ondara devia estar construïda a la part més alta de l'alqueria; és a dir, on es construeix posteriorment el palau d'Ondara. D'esta torre islàmica ni l'excavació ni la lectura del parament en altura han permès trobar-ne cap resta, de tal forma que la seua existència i natura han de romandre encara en el terreny de la hipòtesi, però la presència documentada de torres d'estes característiques a altres poblacions ens permet considerar com a altament probable la seua existència a Ondara.

És fonamental per a la datació provisionals d'estes construccions els canvis de la disciplina militar, particularment els avanços en la balística artillera, ja que progressivament es van substituint les torres quadrades per altres circulars i atalussades. Tant la torre del rellotge com el parament objecte d'estudi són quadrades, per la qual cosa la construcció inicial del palau-castell d'Ondara (com els d'Olimbroi i Fornà) ha de situar-se entre les acaballes del segle XIII i començament del XIV, mentre eren senyors d'Ondara els Vilaragut.

La principal qüestió que caldria contestar és si esta cronologia inicial és la que cal atribuir a la fàbrica original del parament tret a la llum, realitzat amb tècnica de tàpia de morter de calç, còdols i petites graves, de duresa considerable, i no de tàpia de terra amb o sense coberta costrada de cal. És significatiu el fet de que no hem trobat la presència clara de tongades de construcció ni de senyals de les agulles de l'estructura emprada

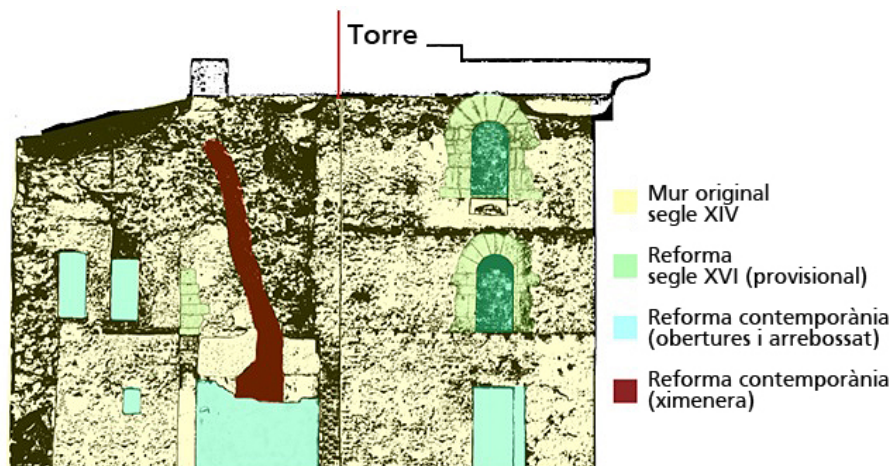

FIGURA 3. Planimetria amb les distintes fases.

FIGURA 4. Fotogrametria del mur amb les troballes realitzades i arcs restaurats amb marques de pedrapiquer.

per a la construcció de la tàpia, però considerem que això cal ficar-ho en relació amb el us no merament militar de l'edifici, sinó també de prestigi, per la qual cosa es cuidarien els detalls d'acabat dels paraments i aquests es taparien i lluirien, per oferir la imatge d'un mur continu (color groc). A les descripcions de l'estat d'abandonament previ a l'època dels Bonastre (així com a les del segle XVII), es fa notar que hi han murs fets de tàpia de terra i de terra costrada que es troben fetes molt malbé pel propi tipus d'obra emprada, la qual cosa ens fa pensar que este mur que s'ha tret a la vista no és alçat en el primer moment de construcció del palau (al qual si que correspondrien els murs de tàpia de terra costrada que encara romandrien inconnexes pel conjunt del palau fins el seu abandonament

definitiu), sinó dintre de les reformes de l'últim terç del segle XIV, corresponents als Bonastre, i al qual període pertany també el capitell de roses de Girona trobat. Creguem que les obres consistirien estructuralment en el reforçament amb rajoles dels murs que es pogueren recuperar i de nova construcció d'aquells que no es pogueren recuperar, creació de nous envans d'acord amb els nous gustos i la decoració i enriquiment de les sales, segons descripcions arrellegades als articles de Ivars (2014) i Richart (2010).

La torre es trobaria a la zona del fons del solar, enfrontada simètricament a la torre del rellotge i és ací on podem documentar de forma clara les reformes del segle XVI del mur del segle XIV, amb l'ober-

FIGURA 5. Estructures contemporànies.

tura o reforma de dos envans realitzats en arc de mig punt i dovelles de pedra picada, amb marques de picapedrer amb forma de fletxa. Estes obres es durien a terme ja baix la senyoria dels Cardona a inicis del segle XVI (Seser, 2010).

La resta de reformes que es poden veure al mur es poden relacionar amb l'ús domèstic posterior de l'espai una vegada abandonat i parcel·lat el palau.

Cal indicar que mentre no s'excaven o documenten altres solars o edificacions que es troben dintre de l'antic recinte del Palau la lectura que efectuem ha de ser necessàriament hipotètica, encara que creiem que acurada.

Així, podem veure diferents fases en el mur on hem realitzat la estratigrafia muraria, sent aquest junt a les peces trobades a l'enderroc i la documentació ja publicada la informació que contem per a l'estudi del palau (fig. 3).

A la **Fase I**, tindriem un mur original datat al segle XIV, color groc de la imatge, format per morter de calç i graves de reduït tamany.

A la **Fase II**, ja a finals del segle XV o inicis del XVI,

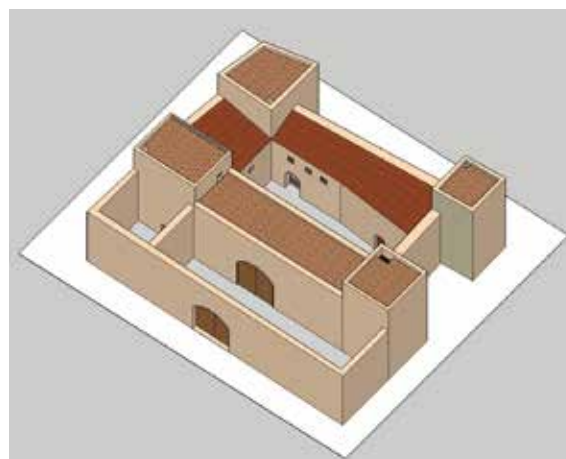

FIGURA 6. Reconstrucció en 3D del castell-palau d'Ondara.

es faria una reforma i s'obririen els dos o tres vans o portes que hem documentat (figs. 4). Les marques de pedrapiquer de les dovelles ens donen aquesta cronologia per paral·lels amb el castell de Dènia o el de Santa Bàrbara en Alacant. El tercer va a la part inferior del mur, però en línia amb els altres dos i estaria desmuntant des d'antic i reutilitzat en època contemporània.

A la **Fase III**, tenim les reformes contemporànies i la obertura de nous vans sense presència d'elements antics, sols apareixen materials de construcció contemporanis.

A la **Fase IV**, tindriem l'última reforma, la xemeneia d'inicis del segle XX (datada per fonts orals: l'antic propietari de la casa); aquesta perfora tot el mur medieval i gràcies a això podem observar el interior i els materials de construcció d'aquest mur, descrit a la fase I.

En quan a la resta de l'excavació sols han aparegut tres elements contemporanis atribuïbles a la fase III i IV. Així tindriem unes basses de decantació d'un cup de vi, documentades i datades a inicis del segle XX per fonts orals (els antics propietaris) (fig. 5).

També en la mateixa línia tenim dos carrilades de pedra picada per entrar el carro de la entrada de la casa fins el pati i un aljub fet amb formigó i al-

tres materials contemporanis; d'aquest, per la seua construcció no hem pogut confirmar si reutilitzava el lloc d'un aljub antic, encara que pensem que així podria ser.

Aquestes serien les úniques troballes a nivell de subsòl. Per baix d'aquestes el nivell era ja estèril.

A la planimetria de la excavació consta totes les dades amb unitats estratigràfiques i dibuix de cada estructura.

Conclusions

Amb els resultats de la investigació documental i arqueològica podem concloure que estem davant d'un recinte fortificat d'època cristiana, segurament de principis del segle XIV, reformat en els segles XV i XVI, on tenim documentades dues torres, la torre del rellotge o torre sud i, amb els nous descobriments, la torre nord.

Amb tot açò presentem una proposta de restitució de la planta del palau-castell, incidint en que és una proposta inicial, subjecta a canvis, sobretot en quan a les torres 3-4 del palau.

Com totes les investigacions, aquesta no ha conclòs; encara tenim dubtes a la zona de la façana, si realment és una barbacana o una ampliació del recinte fortificat.

Aquesta barbacana donaria a un corredor cobert i d'ací passariem al pati d'armes. A la planta de baix situariem les dependències de treball (cuina, quadres, aljub...) i a la planta superior, la residència del senyor. Aquest esquema ens defineix un recinte més o menys quadrangular amb quatre torres als angles (fig. 6).

Esperem que noves intervencions en els solars o cases que encara queden, puguen anar completant aquest puzle que és el castell-palau d'Ondara.

Bibliografia

- EPALZA, M. DE (1994): «L'estructuració comarcal de la marina d'Ondara en època àrab (textos i topònims)». *Aguaits*, 10, pp. 7-11.
- IVARS PÉREZ, J. (2014): «El palau/castell d'Ondara: implantació d'una estructura feudal residencial/defensiva a l'alqueria andalusina». *Actas de las Segundas Jornadas de Estudios de Ondara*. Ajuntament de Ondara, pp. 11-44.
- MIRALLES I CEBRIÀ, R. (2013): *Ondara, dels Orígens a 1900*. Ajuntament de Ondara.
- RICHART GOMÀ, J. (2001): «Ondara i el seu castell: 1372-1407». *Aguaits*, 18, pp. 97-103.
- SESER PÉREZ, R. (2010): «La presa de possessió de la senyoria d'Ondara de l'any 1502: problemes senyorials i aportacions a la demografia i onomàstica d'Ondara». *Aguaits*, 29, pp. 53-72.